

ropos integracijos istorija liudija, kad kartais šis suinteresuotumas yra aktyvesnis ir efektyvesnis kaip tik JAV, o ne Vakarų Europoje. Konkrečiai tai gali reikšti, kad dabar vykstantis ES išsiplėtimo į VRE procesas gali būti tik sudedamoji NATO išorinių ir vidaus reformų proceso dalis.

Šioje knygoje pateikta daug įdomių faktų, skaičių, atspindinčių daugelio Vakarų Europos šalių raidą po Antrojo Pasaulinio karo. Joje galime rasti samprotavimų apie integracijos apskritai ir integracijos į ES konkrečiai naudą ir privalumus, galinčius būti aktualiais ir mums. Kaip rašo A. Williamsas, "narystė EB aiškiai nebuvo nei panacėja nuo nacionalinės ekonomikos bėdų, nei formulė, užtikrinanti ekonominę plėtotę" (p. 86). Tokia išvada Lietuvos integracijos į ES entuziastus nuteiks nelabai maloniai. Bet autoriaus pateikti duomenys suteikia ir šiokių tokių vilčių. Pavyzdžiui, mažiau išsivysčiusių šalių, įstojusių į EB, rodikliai pagerėjo. Konkrečiai, Airijos BNP 1973-1983 m. didėjo greičiau, nei kitų EB šalių.

Pirmosios knygos apie EB pasirodymas lietuviškai, praėjus jau penkeriems metams nuo Lietuvos ir ES diplomatinių santykių užmezgimo bei ketveriems - nuo rimtų kalbų apie Lietuvos tikslą siekti narystės ES, rodo, kad Lietuvoje link Sąjungos daugiau judama žodžiais, o ne darbais. Dažnai visa Lietuvos integracijos į ES strategija baigiasi nesikeičiančiomis deklaratyviomis formulėmis. Ne tik šis, bet ir daug kitų faktų liudija, kad narystės ES elementas kol kas neintegruotas į realią Lietuvos valstybės politiką. Todėl, matyt, dar teks ilgokai laukti, kol darbais šioje visuomenės informavimo srityje galės pasigirti valstybės institucijos, o ne privatūs fondai, ir kol integracijos į ES tikslas nemažai daliai Lietuvos piliečių atrodys ne įtartina politinio elito idiosinkrazija, o esminius valstybės interesus atliepianti idėja.

KLAUDIJUS MANIOKAS

HANNAH ARENDT: TARP FILOSOFIJOS IR POLITIKOS*

Hannah Arendt (1906-1975) sulaukė tik pačios šiuolaikinės politinės filosofijos suklestėjimo laikotarpio, prasidėjusio nuo J.

* H. Arendt. *Tarp praeities ir ateities*. - Vilnius: Aidai. - 1995. - 335 p. - Iš anglų kalbos vertė Arvydas Šliogeris.

Rawlso *Tėisingumo teorijos (A Theory of Justice)* (1971) pasirodymo, pradžios. 1962 m. I. Berlinas jau buvo paskubėjęs išpranašauti, kad XX a. tikriausiai bus amžius, kuris taip ir nepaliks jokio vertingesnio politinės teorijos darbo. Tokia pranašystė tada daug kam turėjo atrodyti įtikinanti ir pagrįsta. Ypač rimtai į ją žiūrėjo žmonės, save sieję su kelių tūkstančių metų senumo Vakarų politinės filosofijos tradicija. 1950-1960 m. politikos moksluose dominavo tyrinėjimai, kuriems trumpai apibūdinti šiandien naudojamas pozityvizmo terminas. Iš politinės filosofijos tada buvo likusi vien tik universitetinė "politinių idėjų istorijos" disciplina, o nemaža dalis politikos mokslų specialistų jau atvirai teigė, kad filosofinis kalbėjimas apie politikos dalykus yra praeities fenomenas.

H. Arendt buvo viena iš ryškiausių autorių, tais politinei filosofijai nelengvais dešimtmečiais palaikiusių šios disciplinos gyvastį. Bene labiausiai politinės filosofijos nuosmukis tada buvo jaučiamas Anglijoje ir Amerikoje. Nors kaip tik Amerika tapo ta šalimi (K. Popperis atsidūrė Anglijoje), kur susirinko žymiausi to meto politikos filosofai, savo pažiūras suformavę tuometinės naujausios Europos filosofinės tradicijos įtakoje - L. Straussas, E. Voegelinas, H. Marcuse, H. Arendt. Dėl politinių aplinkybių priversta palikti gimtąjį kraštą, Karaliaučiuje gimusi H. Arendt tapo amerikiečių filosofe. Visi jos pagrindiniai darbai parašyti ir išleisti JAV.

Iš dvylikos H. Arendt publikuotų veikalų, pirmoji lietuvių skaitytoją pasiekia jos knyga *Tarp praeities ir ateities*. Tuščias reikalas būtų pradėti diskusiją dėl to, ar pirmiau nevertėjo išversti kurio nors kito šios autorės kūrinio, tarkime, mūsų pokomunistinei patirčiai artimesnių *Totalitarizmo šaltinių (The Origins of Totalitarianism)* ar teoriškai reikšmingesnės *Žmogaus būklės (The Human Condition)*. Tikriesiems H. Arendt kūrybos gerbėjams vienodai reikšmingos ir įdomios visos šios autorės knygos. Tuo tarpu didžiausi H. Arendt oponentai vienodai kritiškai atsiliepia ne tik apie jos *Eichmanną Jeruzalėje (Eichmann in Jerusalem)*, kuri jau tapo daugiausia polemikų sukėlusia jos knyga, bet ir apie, atrodytų, nekontroversišką jos jaunystės dienų darbą *Augustino meilės samprata (Der Liebesbegriff bei Augustin)*. Tai tik patvirtina tą mintį, kad nėra vienerių durų į tikrai savitą H. Arendt filosofijos pasaulį. Pirmai pažinčiai tinka bet kuri iš jos knygų. Toliau kiekvienas Lietuvos skaitytojas galės rinktis pats: tęsti pažintį su šia autore ar tuo ją ir baigti.

Jau tiesiog chrestomatiniais tapo tvirtinimai apie tai, kad H. Arendt kūryba netelpa į kokios nors vienos politinės filosofijos mokyklos rėmus. Labai dažnai tokius šios autorės kūrybos vertinimus lydi tvirtinimai apie jos filosofavimo manieros subjektyvumą. Polemika dėl šio gana paplitusio įsitikinimo, kuris gali susidaryti ir kai kam iš Lietuvos skaitytojų, atrodo tikrai prasmingas dalykas recenzijos pradžiai.

Net ypatingo griežtumo etalonas politinėje filosofijoje -R. Nozicko knyga *Anarchija, valstybė ir utopija* (*Anarchy, State, and Utopia*) negali būti laikoma objektyvesne už H. Arendt darbus. Skirtumą tarp šių dviejų autorių lemia ne vieno iš jų subjektyvumas, o kito objektyvumas, bet patys pasirinktos analizės objektai. R. Nozicką domina definicijos ir principai, H. Arendt moksliniai interesai nukreipti į istorines sąvokų prasmės transformacijas. Galima pagrįstai prognozuoti, kad perėjęs prie istorinės analizės, R. Nozickas irgi nepajėgtų išlaikyti tokio griežto analitinio filosofavimo stiliaus, koks būdingas jo garsiajam veikalui. Todėl literatūriškai puikaus H. Arendt raštų stiliaus negalima paversti argumentu jos tariamo subjektyvumo naudai. Šios autorės knygų stilistika atitinka jos aiškų supratimą, jog apie kai kuriuos dalykus neįmanoma kalbėti griežčiau ir metodiškiau, negu tai leidžia padaryti pati analizuojamo dalyko prigimtis. Knygoje *Tarp praeities ir ateities* antikinės ir moderniosios laisvės ar istorijos sampratų analizė būtų neprieinama tyrinėtojiui, bijančiam drąsių hipotezių, netikėtų sugretinimų ir sunkiai verifikuojamų istoriosofinių teiginių. Ir H. Arendt neturi tokios baimės. Ji nėra už kokio nors "mokslinio" metodo pasislėpti norinti tyrinėtoja. Priešingai, ji imasi tirti dalykus, kuriems pažinti neužtenka vien tik patikimo metodo. Tokioms knygoms kaip *Tarp praeities ir ateities* pasirodyti reikia to, ką socialinių mokslų specialistai vadina *supratimo* terminu.

Savo knygą H. Arendt pradeda gana aiškiu savo filosofavimo "metodo" esmės apibūdinimu. Ji tiesiai pasako, kad jos filosofinis mąstymas nėra orientuotas į kokių nors galutinių tiesų atradimą. Visų pirma todėl, kad jis kyla iš suvokimo, jog visa Vakarų kultūrinio ir politinio gyvenimo tradicija dabar išgyvena pertrūkio laikotarpį. Gyvename laikais, kai ankstesnė politinio mąstymo tradicija prarado savo jėgą ir įtaką, o naujos tradicijos orientyrų dar neįmanoma apčiuopti. Tradicija nutrūko ir liko vien tik kažkada praeityje vidiniu nuoseklumu pasižymėjusių sąvokų liekanos. Bene ryškiau-

siai tą tradicijos pertrūkį, H. Arendt įsitikinimu, demonstruoja totalitarizmas, sugebantis sukurti tiesiog galvoje netelpančią svarbiausių Vakarų moralinių ir politinių sąvokų dermę su brutaliausia ir despotiškiausia politine realybe. Nors šalia to, jos nuomone, net ir demokratiškų Vakarų visuomenių įprastinis politinis ir moralinis žodynas daugiau primena vien tik pirminę prasmę praradusių žodžių rinkinį. Mūsų šiuolaikinės moralinės ir politinės sąvokos nebėra saistomos to požiūrio į tradiciją, kuris buvo svarbiausias dalykas jų atsiradimo laikais. Kitais žodžiais tarus, šiuo metu mes naudojames kitose istorinėse epochose atsiradusiais moraliniais žodynais, tačiau nebeturime tos pagarbos tradicijai, kuri šituos žodynus anksčiau darydavo prasmingus. Arba, L. Wittgensteino žodžiais tarus, mūsų vartojami moraliniai ir politiniai žodynai nebeatitinka mūsų socialinio ir politinio gyvenimo formos. Totalitarizmas - tai tik vienas iš šito neatitikimo atspindžių.

H. Arendt nesiūlo ieškoti politinės filosofijos, kuri padėtų užpildyti tą jos konstatuojamą pertrūkį tarp praeities ir ateities. Savo aštuonis politinės filosofijos etiudus ji apibūdina daug kukliau - kaip pratybas, kurių metu "mintis iškyla iš gyvos patirties įvykių ir turi likti susieta su jais kaip su vieninteliais kelrodžiais, į kuriuos ji gali orientuotis" (p. 21). H. Arendt sako, kad jos straipsniai - tai lyg eksperimentai, kuriais ieškoma naujų politinės tikrovės apmąstymo būdų. Ir šis eksperimento sąvokos panaudojimas ypač daug pasako apie šios autorės filosofinę poziciją. H. Arendt atsidūrė tikrai nelengvoje padėtyje: senoji politinės filosofijos tradicija jai atrodo atgyvenusi ir netinkama, o naujos tradicijos ji dar nesitiki atrasti. Šitaip į politinę filosofiją ji perkelia vėlyvojo M. Heideggerio *Laiške apie humanizmą* suformuluotą klausimą: "Koks uždavinys dar lieka mąstymui filosofijos pabaigos situacijoje?". Kaip ir jos didysis kolega, H. Arendt kol kas gali atsakyti tik tiek, kad mes privalome "atsakyti ankstesnio mąstymo". Tačiau ji nepajėgi pasakyti, kaip tas naujasis mąstymas galėtų atrodyti. Būtent todėl ji ir siūlo eksperimentuoti, t.y., ieškoti naujų filosofinių politinės patirties apmąstymo būdų.

Po 1971 m. prasidėjęs politinės filosofijos disciplinos renesansas parodė, kad H. Arendt sėkmingiau negu vėlyvasis M. Heideggeris apčiuopė perspektyvią filosofijos vystymosi kryptį. Tie, kurie sekė paskui M. Heideggerį, taip ir nepajėgė išsiaiškinti,

koks bus tas būsimasis mąstymas, kuris jau, pasak jų mokytojo, "nebebus filosofija". Tuo tarpu politinė filosofija visais atžvilgiais tapo klestinčia disciplina: gimė naujos teorijos, užsimezgė tikrai vaisingos polemikos, nepaprastai, palyginus su ankstesniu laikotarpiu, išaugo normatyvinės politinės teorijos autoritetas. Tačiau, skaitant H. Arendt, taip ir nepalieka klausimas: kaip ji būtų vertinusi tas teorijas, kurios politinėje filosofijoje pasirodė per paskutiniuosius dvidešimt penkerius metus? Ar jos atitiko jos pačios filosofinių ieškojimų kryptį?

Bandant surasti atsakymą į šiuos klausimus, pamažu paaiškėja, kad H. Arendt įstrigo ne tik pusiaukelėje tarp ateities ir dabarties, kaip ji pati sakė, bet ir pusiaukelėje tarp filosofijos ir politikos. Nesunku pastebėti jos nusivylimą visa ankstesne - Antikos, Viduramžių ir Modernybės laikų - politine filosofija. Tai filosofijai ji prikiša nusigręžimą nuo žemiškųjų reikalų, nuo veikiančių ir politinė atsakomybe besidalijančių žmonių bendruomenės: "Mūsų politinės minties tradicija prasidėjo tada, kai Platonas susivokė, kad filosofinei patirčiai būdinga kažkas, kas leidžia nusisukti nuo kasdienio žmogiškųjų reikalų pasaulio" (p. 31). Didesnė Vakarų politinės filosofijos tradicijos dalis, pasak jos, taip ir nepajėgė suvokti politinės laisvės idėjos prasmės, ir tą idėją iš politikos ir žmogiškųjų reikalų srities "perkėlė į vidinę sritį", t.y. žmogaus sielą. Be to, visa platoniškoji politinės filosofijos tradicija pasižymėjo tirioniškais bruožais. Tai matosi iš to, kad ji nuolatos ieškojo racionalių ir absoliučių tiesų, peržengiančių moraliniame ir politiniame gyvenime randamą nuomonių įvairovę, ir turinčių sukurti absoliutų žmogiškųjų veiksmų privalėjimą. Tokios filosofinės paieškos, *Tarp praeities ir ateities* autorės nuomone, visada būdavo nukreiptos prieš nuomonių įvairovę besilaikančią politinę realybę.

Norėdamas neprarasti ryšio su politinio gyvenimo realybe, politikos filosofas, H. Arendt tvirtinimu, turi rinktis ne pirmąjį, bet antrąjį garsiosios G. Leibnizo racionalių ir faktinių tiesų distinkcijos narį. Nes vien tik faktinė medžiaga yra tikrasis politinės minties pagrindas. Tuo tarpu racionaliosios tiesos svarba apsiriboja vien tik filosofinės spekuliacijos sritimi, ir jos reikšmė nesiekia toliau moralinio atskiro individo poelgio (p. 263). Visa ankstesnė Vakarų politinės filosofijos tradicija taip ir liko nesuvokusi, kad politiškai reikšmingiausios yra būtent faktinės, o ne grynai racionalios tiesos.

Pabrėžtinai akcentuodama pastarąsias ir šitaip siekdama bet kokia kaina peržengti kasdienės nuomonės sritį, ta tradicija neišvengiamai tapdavo ne tik apolitiška, bet ir savyje slėpdavo politiškai pavojingas moralinio pliuralizmo neigimo prielaidas.

Atidus knygos *Tarp praeities ir ateities* skaitytojas gali surasti ne vieną H. Arendt kritinį argumentą Vakarų politinės minties tradicijos atžvilgiu. Ji dažnai sako tą patį, ką beveik tuo pačiu metu sakė kiti du žymūs to meto politikos filosofai - K. Popperis ir I. Berlinas. Ji sutinka su jais, kad didesnė Vakarų filosofinės minties tradicijos dalis taip ir nepajėgė priartėti prie kultūrinio ir politinio gyvenimo įvairovės suvokimo. Todėl ta minties tradicija dažnai yra tikras lobynas tiems, kas ieško argumentų uždaros, moralinį ir politinį pliuralizmą neigiančios visuomenės naudai. Tačiau skirtingai negu kiti du jos didieji kolegos, H. Arendt pastebi dalykus, kurie liko nepastebėti K. Popperio ir I. Berlino. Antrasis staipsnio *Kas yra autoritetas?* skyrius yra išpūdingas K. Popperio požiūrio į Platoną koregavimu. Be tiesioginių užuominų į *Atviros visuomenės* (*The Open Society*) autorių, H. Arendt aiškiai parodo, kad kritikuodamas totalitaristinius Platono filosofinių pažiūrų elementus, K. Popperis nepamatė vieno to autoriaus kūrybai labai svarbaus dalyko - didžiulės įtampos tarp filosofinės refleksijos ir politinio veiksmo sferų suvokimo. Nepaisant visų totalitarinių Platono filosofijos elementų, būtent jis buvo tas pirmasis autorius, kuris pademonstravo nešališko teorinio žvilgsnio į politinius fenomenus reikšmę. Be tokio žvilgsnio, H. Arendt nuomone, mes šiandien neturėtume nepriklausomo politikos mokslo institucijos. Panašiai, pagal ją, klysta ir I. Berlinas. Jo kritikuotas platoniškasis idealizmas ne tik legitimavo autoritarinę prievartą, bet kartu nurodinėjo ir politinės valdžios veiksmus ribojančią aukštesnę - racionalios prievartos sritį. Tai reiškia, kad Platonas ne tik siūlė totalitarinę utopiją, bet ir gynė laisvą teorinę mintį.

Taigi H. Arendt nusivylimas Vakarų politinės filosofijos tradicija tikrai nekelia abejonių. Jis pasireiškia tvirtinimais, kad visa vakarietiška filosofinio laisvės apmąstymo patirtis nėra verta mūsų sugrįžimo prie jos (p. 177). Vakarų politinė filosofija, jos įsitikinimu, yra visiškai nepasirengusi politinio veiksmo specifikos apmąstymui. Tą veiksmą ji dažniausiai traktuoja iš atvirai apolitiškų pozicijų, rūpindamasi ne tiek pačiais politiniais fenomenais, kiek metafiziniais tuos fenomenus peržengiančiais principais. Be

to, pohegeliniu laikotarpiu įvyko reikšminga metafizikos transformacija į istorijos filosofiją, neregėtu mastu paskatinusi dėmesio politinei filosofijai susilpnėjimą, jos priklausymą istoriosofijai. Susvyravo net tai, ką Modernybės laikais jau buvo pasiekę po T. Hobbeso atsiradę mąstytojai, kurie jau buvo pradėję kurti į politinio gyvenimo realybę orientuotas teorijas. Po G. Hegelio Vakarų politinį mąstymą užvaldė nauja redukcionizmo banga - politinių fenomenų specifika dabar jau buvo naikinama, juos suvedant į ekonominius ir socialinius procesus. Ir nors knygoje *Tarp praeities ir ateities* šitam redukcionizmui skirta palyginus nedaug dėmesio, kai kuriuose vėlesniuose H. Arendt darbuose ši tema yra beveik pagrindinė.

H. Arendt su didžiuliu užsidegimu stengiasi įrodyti, kad politika - autonomiška žmogiškosios veiklos sritis, kurios negalima suvesti į socialinius-ekonominius ar istorinius procesus. Politika, jos įsitikinimu, negali būti redukuota į ekonomiką ("nacionalinį namų ūkį", kaip ji pati vaizdžiai sako) ir į žmonių administravimą. Susitaikius su tokia politikos redukcija, bendro visuomeninio veiksmo sritį neišvengiamai užvaldo utilitaristinis mąstymas, politinę mažumą lengvai aukojantis daugumos interesams. Tokia H. Arendt argumentacija ją daro gana artimą J. Rawlso, R. Nozicko ir R. Dworkino pasiūlytai utilitarizmo politinės filosofijos kritikai. Nors knygoje *Tarp praeities ir ateities* šis jos kritinis nusistatymas gal ir kiek mažiau išreikštas, negu, tarkime, *Žmogaus būklėje*.

Daug išsamiau *Tarp praeities ir ateities* skaitytojai gali susipažinti su garsia H. Arendt gamtamokslinio mąstymo įsiveržimo į politinių ir kultūrinių fenomenų apmąstymo sritį kritika. Trumpai šitos kritikos esmę būtų galima išreikšti keliais teiginiais: (1) istorija negali būti suvokiama pagal analogiją su gamtos procesais; (2) konkretūs politiniai įvykiai turi savo autonomišką prasmę, kuri nėra išvestinė juos sąlygojančių istorinių, ekonominių ar socialinių procesų atžvilgiu; (3) politiniai procesai negali būti suvokiami pagal žmogiškosios veiklos, o tiksliau - gamybos modelį. Ypač H. Arendt protestuoja prieš politinių fenomenų aiškinimo pajungimą proceso sąvokai. "Gamybinė mąstysena, - ji sako, - įsibrovė į politikos sritį tiek, jog mums yra savaime suprantama, kad veiksmą, net labiau negu gaminimą, nulemia priemonių ir tikslų kategorija" (p. 241). Tokia gamtamokslinio mąstymo invazija į politinę filosofiją pašalina pagrindinį dalyką - atskiro politinio veiksmo prasmės suvokimą.

Po tokio mąstymo skraiste "pavieniai įvykiai ir kančios turi ne daugiau prasmės nei plaktukas ir vinys padaryto stalo atžvilgiu" (p. 93). Todėl hegelizmas, H. Arendt tvirtinimu, tik iš pirmo žvilgsnio politinę filosofiją sugrąžina prie realios istorinės tikrovės, tuo ją lyg ir išvaduodamas iš metafizikos globos. Tai, galima sakyti, tik viena hegelizmo bylos pusė. Visą dėmesį sutelkdamas į istoriją, jis sukuria ne mažesnę blogybę, negu politikos skyrimas metafizikai - sunaikina individualaus moralinio poelgio ir atskiros politinio veiksmo prasmę. Ta prasmė tampa visiškai priklausoma nuo proceso.

Nesunku pastebėti, kad H. Arendt požiūris į politinę filosofiją savo bendriausiais bruožais pakartoja M. Heideggerio požiūrį į metafiziką. Skirtumas tik tas, kad M. Heideggeris kalbėjo apie Vakarų filosofinei tradicijai būdingą būties užmarštį, o tuo tarpu H. Arendt kalba apie politinio veiksmo specifikos išnykimą iš Vakarų politinio mąstymo tradicijos. Abu autoriai vienodai radikalūs - jų nepatenkina visa tradicija, o ne kokie nors atskiri jos fragmentai. Ir jiems abiems vienodai rūpi atsakyti į klausimą "o kas po to, kai baigiasi tradicija?".

H. Arendt, kaip atrodo, renkasi nuosaikaus minimalizmo kelią. Ji mano, kad, žlugus ankstesnei politinio mąstymo tradicijai, lieka vien tik naujoviško reikšmingų praeities mąstymo fragmentų interpretavimo uždavinys. Tuo tarpu praeitis kaip visuma jau yra praradusi bet kokią tradicijos jai teikiamą vieningumą. Tokioje situacijoje politikos filosofui lieka vieninga galimybė - iš politinio mąstymo istorijos imti tuos fragmentus, kurie dar gali padėti suprasti dabartį. Ir liberalizmo, ir konservatizmo politinio mąstymo tradicijos, H. Arendt įsitikinimu, yra vienodai paveiktos bendro tradicijos ir autoriteto išnykimo iš šiuolaikinio kultūrinio gyvenimo. Praradus tradicijos vieningumą politinį mąstymą, liberalizmas ir konservatizmas iš esmės "sudaro dvi to paties medalio puses", ir tiesiog aprioriškai aišku, kad "tiesa tarp jų paskirstyta po lygiai" (p. 115-116). Vis labiau stiprėjantis politinio mąstymo užsidarymas lokalinėse tradicijose tik paryškina bendrą socialinio ir kultūrinio gyvenimo fragmentacijos faktą.

H. Arendt požiūris į tradicijos likimą Modernybės laikais - tai atskira didžiulė tema, kurios vykusį analizę jau pateikta keliose ne taip seniai pasirodžiusiose studijose - P. Hanseno *Hannah Arendt* (1993); S. Benhabibo *Priverstinis Hannah'os Arendt Modernizmas*

(*The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*) (1994); M. P. d'Entréves *Hannah's Arendt Politinė filosofija* (*The Political Philosophy of Hannah Arendt*) (1994). Nesigilinant į to tikrai įdomaus požiūrio detales, norisi tik pažymėti, kad H. Arendt nesutaria su kai kuriomis pagrindinėmis šiuolaikinės hermeneutinės filosofijos, ypač H.-G. Gadamerio nuostatomis. Šių dviejų filosofų požiūrų lyginimas - tai tikrai vaisinga perspektyva *Tarp praeities ir ateities autorės* kūrybos supratimui.

H. Arendt požiūris į tradicijos išnykimą moderniojoje kultūroje kartu yra tas elementas, kuris ją leidžia priskirti A. MacIntyre'o, M. Sandelio, Ch. Tayloro ir M. Walzerio atstovaujamai komunitarų politinio mąstymo stovyklai (nežiūrint visų kai kurių H. Arendt kūrybos tyrinėtojų pastangų šitą gana akivaizdų faktą paneigti). Tiesiog akį rėžia H. Arendt požiūrio į Modernybę panašumas su A. MacIntyre'o *Po dorybės* (*After Virtue*) pozicija. Kita vertus, ne mažiau akivaizdūs ir tie jos požiūrų aspektai, kurie būtų sunkiai suderinami su kai kuriais pagrindiniais filosofiniais komunitarų įsitikinimais. Tai visų pirma liečia jos gana skeptišką požiūrį į komunitarų taip mėgstamus autorius - Aristotelį ir G. Hegelį. Panašu, kad net ir būdama artima komunitarizmui, H. Arendt vis dėlto, kaip šiandien - ir minėtasis A. MacIntyre'as, pernelyg nenorėtų naudotis šitos filosofinės stovyklos vėliava.

Knyga *Tarp praeities ir ateities* neatsako į pagrindinį klausimą: kaip politinė filosofija turėtų apmąstyti politinį veiksma? Arba, pačios H. Arendt žodžiais tariant, kaip suderinti du skirtingus dalykus - *vita contemplativa* ir *vita activa*? Recenzuojama knyga rodo, kad ją rašydama, autorė dar neturėjo aiškaus atsakymo į šį klausimą. H. Arendt tada apsiribojo eksperimentais su praeities interpretacijomis. J. Rawlso kartos filosofai galėtų pasakyti, kad ji pernelyg rūpinosi filosofinėmis interpretacijomis, ir per mažai dėmesio skyrė politikai. Ir su tuo būtų sunku nesutikti. Akivaizdu, kad H. Arendt originalumą lemia būtent jos filosofinės perspektyvos šviežumas ir platumas, o ne kokia nors grynai politinė teorija. Ji išbando paprastą, bet gana produktyvų "metodą": į menkai tradicinių sąvokų beformuojamą naujausią Vakarų politinę patirtį ji pažvelgia iš ne mažiau tradiciją praradusios filosofijos perspektyvos. Šitaip ji viena pirmųjų pabando apmąstyti iškart dviejų - politikos ir filosofijos - krizių sąsajas. Ir panašu, kad šalia savo politinės filosofijos koncepcijos ji dar negalėtų, kaip tai daro

vėlyvasis J. Rawlsas, pabrėžtinai pridurti *Politinė, bet ne metafizinė* (*Political not Metaphysical*). Net ir labai kritiškai vertindama metafizinę Vakarų politinės minties tradiciją, H. Arendt į politiką vis dėlto žvelgia iš tradiciją praradusios (ar tiesiog jos atsisakiusios) filosofijos pozicijų. Politika jos kaip filosofės dėmesio centre atsiranda būtent todėl, kad savo jėgą praranda senoji metafizinė tradicija.

Tokie straipsniai kaip *Tradicija ir modernioji epocha* bei *Erdvės užkariavimas ir žmogaus rangas* rodo neabejotiną H. Arendt filosofinių pažiūrų šviežumą, palyginus su, tarkime, Modernybės laikų filosofinėmis nuostatomis. Tie, kuriems teko skaityti R. Rorty'io, P. Feyerabendo, J. Derrida ar M. Hesse'ės filosofinius darbus, šiuose straipsniuose išdėstyta H. Arendt mintis nesunkiai galėtų apibūdinti kaip postmodernias. Tuo tarpu straipsniai *Kas yra autoritetas?*, *Kas yra laisvė?*, *Tiesa ir politika* - tai jau politinės minties klasika tapę kūriniai. Neabejotinu H. Arendt nuopelnu buvo vien tik kai kurių svarbių klausimų iškėlimas. Šiandien, kai jau turime gausaus būrio autorių rašytą studiją *Autoritetinga valdžia* (*Authority*) (1990), galime pripažinti, kad būtent H. Arendt šiuolaikinę teisės ir politikos filosofiją sugrąžino prie šio klausimo apmąstymo. Tai vienas iš daugelio atvejų, patvirtinančių, kad jos pasirinkta filosofinė žiūrėjimo į politinius dalykus perspektyva pasirodė tikrai vaisinga.

Vienas iš pagrindinių po 1971 m. suklestėjusios politinės filosofijos bruožų - jos dėmesys I. Kanto filosofijai. J. Rawlso *Teisingumo teorija*, R. Nozicko *Anarchija, valstybė ir utopija* ar T. Nagelio *Baisūs klausimai* (*Mortal Questions*) - tai darbai, atsiradę iš I. Kanto moralės filosofijos. Šiuolaikinėje politinėje filosofijoje prigijo kantiškos individo moralinės autonomijos, visuomeninės sutarties, normatyvinės politinės teorijos ir neginčijamų žmogaus teisių idėjos. H. Arendt pažiūrų skirtumas nuo to, ką sąlyginai galima pavadinti J. Rawlso kartos filosofais, ypač išryškėja iš jų požiūrio į I. Kantą skirtumo.

Knygos *Tarp praeities ir ateities* skaitytojai turi galimybę susipažinti su viena netikėčiausių ir originaliausių I. Kanto politinės filosofijos interpretacijų. Straipsnyje *Kultūros krizė* H. Arendt bene pirmą kartą trumpai išdėsto tai, kas vėliau buvo išaiškinta jos knygoje *Kanto politinės filosofijos paskaitos* (*Lectures on Kant's Political Philosophy*). I. Kanto *Sprendimo galios kritiką*, paprastai laikomą estetikai skirtu darbu, ji čia traktuoja kaip politinės filosofijos

veikalą.

H. Arendt požiūris į I. Kantą labai gerai atspindi jos filosofinių ieškojimų esmę. Kantiškosios sprendimo galios interpretacijos dėka ji, kaip atrodo, pagaliau surado *vita contemplativa* ir *vita activa* susiejantį pagrindą. Skeptikai iškart gali paklausti: kas bendro tarp tokių skirtingų dalykų, kaip estetinis ir politinis sprendimas? Tuo tarpu H. Arendt manymu - tai du skirtingi to paties dalyko aspektai: "Per estetinius, kaip ir per politinius sprendinius priimamas sprendimas, ir nors šį sprendimą visada nulemia tam tikras subjektyvumas, dėl tos paprastos priežasties, kad kiekvienas asmuo esti savo vietoje, iš kurios jis žvelgia į pasaulį ir apie jį sprendžia, bet kartu jį lemia ir tai, kad pats pasaulis yra objektyvi duotis, kažkas bendra visiems jo gyventojams" (p. 246). Kitais žodžiais tarus, kantiškai suprastas skonis yra ne tik estetinių, bet ir politinių sprendimų pagrindas. Ir tas skonis nėra, kaip dažnai manoma, grynai subjektyvios ir savavališkos prigimties. Priešingai, pats I. Kantas buvo įsitikinęs, kad skonio sprendiniai yra orientuoti į žmogaus visuomeniškumo faktą. Ir estetiškai, ir politiškai mes sprendžiame, tikėdamiesi kitų žmonių pritarimo. Menas ir politika, I. Kantą interpretuojančios H. Arendt tvirtinimu, yra panašūs tuo, kad "čia viską lemia ne žinojimas ir tiesa, o veikiau sprendimas ir apsisprendimas, protingas pasikeitimas nuomonėmis apie viešojo gyvenimo sritį ir bendrą pasaulį, ir apsisprendimas, kokio veiksmo reikia imtis ir kaip numatyti, kokie dalykai jame atsiras" (p. 247). Būtent todėl, pavyzdžiui, jos nuomone, net ir deformuodamas mūsų moralines ir politines sąvokas, totalitarizmas vis dėlto nesugebėjo sunaikinti sprendimo galios.

Šiandien politinėje filosofijoje vis daugiau ir daugiau pasirodo darbų, rodančių jos autorių norą išeiti už garsiosios liberalų-komunitarų polemikos rėmų. Susidaro įspūdis, kad politikos filosofai vėl įžengia į drąsaus eksperimentavimo, kaip tai suprato H. Arendt, laikotarpį. Tokioje situacijoje tiesiog savaime išauga susidomėjimas tais reiškiniiais, kurie politinėje filosofijoje dominavo iki 1971 m. To susidomėjimo faktą, tarp kitų veiksmų, rodo ir vis daugėjančios publikacijos apie H. Arendt kūrybą. Būtent tai ir leidžia šią recenziją baigti tvirtinimu, kad net ir pavėlavusi keliais dešimtmečiais, pirmoji Lietuvos skaitytojų pažintis su šios autorės kūryba netikėtai pasirodo pačiu laiku.